

vestigingsplaats. Hout- en vishandel waren de belangrijkste vestigingsfactoren. De Noren trokken vooral naar Amsterdam en vonden werk in de maritieme sector.

Erika Kuijpers schetst in 'Poor, illiterate and superstitious' de karakteristieken van de Noorse natie rond de Lutherse Kerk in Amsterdam. Op basis van reeds eerder gepubliceerd onderzoek beschrijven Marc van Alphen en Ivonne Lucker de carrières van twee Noorse immigranten: Van Alphen beschrijft de loopbaan van de koopvaardijkapitein en latere vice-admiraal in Russische dienst Cornelis Cruys en Lucker beschrijft de carrière van de Noorse zeeman Jacob Dirksen die zich opwerkte tot kapitein bij de Middelburgse Commercie Compagnie en de Zeeuwse admiraliteit.

Jaap Bruijn werkt in zijn bijdrage 'Naval captain Cornelius de Jong's unforeseen stay in Norway' het niet-geplande verblijf van De Jong in Trondheim in de jaren 1795-1796 uit. Reeds eerder publiceerde hij over deze kapitein, maar de Trondheim-periode bleef toen onderbelicht. Met zijn oorlogsbodem begeleidde De Jong zeven retourschepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Onderweg hoorde hij dat de Fransen de Republiek hadden veroverd. Voor de zekerheid zocht hij een neutrale Noorse haven op en wachtte daar verdere instructies af. In zijn brieven, die later in boekvorm werden uitgegeven, beschreef hij zeer uitvoerig het leven in Trondheim en omgeving.

Een vreemde eend in de bijt vormt de door de redactie toegevoegde bewerking van een niet eerder gepubliceerde tekst van Johan Huizinga. Net voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 hield Huizinga aan de Universiteit van Oslo een voordracht over 'Norway and the Netherlands compared'. Hoewel enigszins gedateerd plaatst Huizinga's (historische) vergelijking van de Noorse en Nederlandse geschiedenis de voorgaande artikelen wel in een breder kader. Een leuke vondst van de redactie.

Deze symposiumbundel voorziet uitstekend in een historiografische lacune. Het blijft echter jammer dat de Noorse inbreng zo mager is en dat er weinig fundamenteel nieuwe onderzoeksresultaten worden gepresenteerd. Het is te hopen dat in de komende jaren meer historici hun licht laten schijnen op de 'Dutch-Norwegian historical maritime relations'.

Adri P. van Vliet
Marinemuseum Den Helder

S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen en Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2004) 248 p. ISBN 9085040043. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Wageningen.

Op 13 september 2004 promoveerde Simon van den Bergh op een proefschrift over de geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland. Enkele jaren na het overzichtswerk van Gerrie Andela (*Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* (Bussum 2000)) is er nu een tweede proefschrift over dit onderwerp. Het is een belangwekkend thema, want weinig ontwikkelingen hebben het aanzien van landelijk Nederland zo veranderd als de ruilverkavelingen.

Omdat het boek van Andela verscheen toen Van den Bergh net met zijn promotie-onderzoek was begonnen, moest de laatste zijn onderzoekspzet bijstellen. Hij richtte zich vooral op de concrete uitvoering en de acceptatie van het instrument ruilverkave-

ling, vragen die alleen door diepgravend lokaal onderzoek kunnen worden opgelost. Hoewel Van den Bergh ook de grote lijnen van de (voor)geschiedenis van de ruilverkaveling bespreekt, vormen voorbeeldstudies van vier afzonderlijke ruilverkavelingen de kern van het proefschrift. Die voorbeelden worden door de auteur kenmerkend geacht voor de verschillende perioden en boden ook door de aanwezige bronnen voldoende mogelijkheden voor onderzoek. Over die bronnen is de auteur overigens nogal kort.

De perioden worden begrensd door de ruilverkavelingwetten van 1924, 1938 en 1954 en de Landinrichtingswet van 1985. De schrijver geeft daarbij terecht aan dat de grenzen tussen de tijdvakken niet scherp te trekken zijn. Juist de problemen die in de praktijk optraden, leidden tot aanpassingen in de werkwijze, die na verloop van tijd uitmondten in een nieuwe formulering van de ruilverkavelingwet.

De eerste ruilverkaveling in Nederland vond in 1916 plaats in de Ballumer Mieden op Ameland. In 1924 bood de eerste ruilverkavelingwet een wettelijk kader. De ruilverkaveling Dalfser Hooislagen, het eerste voorbeeld, was een van de eerste in Nederland en vond plaats direct na de komst van de wet van 1924.

De ontwikkeling ging aanvankelijk langzaam, onder meer door de grote wereldcrisis. De overheid reageerde daarop door subsidies op loonkosten (werkverschaffing). Om afstemmen van plannen tegen te gaan, werd het begrip democratie op creatieve wijze opgerekt: vanaf 1938 was een meerderheid van óf het aantal stemmen óf van de totale oppervlakte van de bezittingen van de voorstemmers al voldoende om tot ruilverkaveling te besluiten. Rond die tijd vonden de ruilverkavelingen in Staphorst plaats, die als tweede voorbeeld worden gepresenteerd: de eerste midden in de crisistijd van de jaren dertig. Bij deze ruilverkaveling werden 12.800 oude percelen samengevoegd tot 1900 nieuwe. Na 1938 werden ook andere delen van de gemeente op de schop genomen. Staphorst was wel de bekendste ruilverkaveling uit deze periode.

Een volgende herziening van de wet vond plaats in 1954, in de aanloop tot de hoogtijperiode van de ruilverkaveling. In de volgende decennia werd de Europese landbouw door tariefmuren beschermd tegen de lage wereldmarktprijzen en door subsidies gestimuleerd tot een steeds hogere productie: het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese (Economische) Gemeenschap. Onder deze omstandigheden was ieder investering in productieverhoging rendabel. Het overgrote deel van het Nederlandse agrarische gebied werd nu in enkele decennia ruilverkaveld, sommige gebieden wel twee of drie keer. Voor de periode tussen 1954 en 1985 werkt Van den Bergh twee ruilverkavelingen uit: het Land van Heusden & Altena, waar de landbouw nog volledig domineerde, en de Maarsseveense Plassen. De laatste loopt door haar stedelijke context en het belang van recreatie al vooruit op de latere Landinrichting.

In de jaren tachtig waren de hoogtijdagen voorbij. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie werd een aantal malen aangepast, onder meer door de invoering van quoteringen die uitbreiding van de productie zinloos maakten. Sindsdien heeft de Nederlandse landbouw land over en ontstond ruimte voor agrarisch natuurbeheer, landschapsbehoud en 'nieuwe natuur'. De Landinrichtingswet van 1985 versterkte de positie van niet-agrarische belangen. Nu we in de nadagen van ruilverkaveling / landinrichting leven is het zinvol om de balans op te maken.

De gedetailleerde voorbeeldstudies schetsen een helder beeld van de lokale afwegingen en de rol van lokale actoren. Duidelijk wordt hoe verschillende boeren belangen hadden die niet met elkaar overeenkwamen. Zo betekende een ruilverkaveling voor een aantal boeren het einde van hun bedrijf. De voorstanders en de Cultuurtechnische Dienst gebruikten verschillende tactieken om de voorstanders te laten winnen. Enerzijds werden nieuwe mogelijkheden gecreëerd voor boeren om elders een nieuw

bedrijf te beginnen, anderzijds werden de tegenstanders vaak voorgesteld als conservatief en onwetend. Dalfser Hooislagen is een voorbeeld van een ruilverkaveling die aanvankelijk geen draagvlak had in de streek. Pas nadat voorstanders jarenlang actie hadden gevoerd, bleek een meerderheid voor uitvoering te zijn.

De voorbeeldstudies maken *Verdeeld land* tot een interessante publicatie die nieuwe inzichten biedt in rol van ruilverkavelingen voor agrarische gemeenschappen. Ze laten zien hoe complex de besluitvorming vaak is geweest. Daarmee vormt het boek een mooie aanvulling op dat van Andela. Tegelijk maakt de publicatie ook duidelijk hoeveel we nog niet weten. Wat dat betreft vind ik het jammer dat Van den Bergh, die opgeleid is als historisch-geograaf, de regionale verscheidenheid en het landschap wat uit het oog heeft verloren. Onderbelicht blijft ook de harde strijd die gevoerd is om behoud van natuur en oude cultuurlandschappen. Terecht wijst de auteur als verklaring hiervoor op de onbetrouwbaarheid van mondelinge overlevering en op de schaarste aan schriftelijke bronnen, maar ik blijf ervan overtuigd dat hierover meer te vinden moet zijn. Daarbij denk ik aan archieven van natuurbeschermingsorganisaties, de ingediende bezwaarschriften (de auteur geeft aan dat de antwoorden daarop vaak formalistisch en daarmee nietszeggend waren, maar de bezwaarschriften zelf wijzen zeker op onvrede en op concrete problemen) en interviews met betrokkenen.

Al met al heeft Van den Bergh een degelijk onderzoek op zeer efficiënte wijze binnen de vier jaar die hem ter beschikking stonden uitgevoerd. Tegelijk laat het boek nog veel vragen open, die oproepen tot nader onderzoek. Dat maakt de ervaringen van Van den Bergh met het archief van de Cultuurtechnische Dienst des te schokkender. Toen zijn onderzoek begon, was een groot deel van dat archief, met inbegrip van het meeste kaartmateriaal, net op weg naar de verbrandingsoven in Winschoten. Om zijn onderzoek te kunnen uitvoeren moest de jonge promovendus zijn gegevens letterlijk voor de poorten van de hel wegslepen. Het is te hopen dat we in de toekomst voorzichtiger met dit soort materiaal omgaan.

Hans Renes
Universiteit Utrecht

Annette de Vries, *Ingelijst werk. De verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden* (Zwolle: Waanders, 2004) 304 p. ISBN 9040089485

Annette de Vries heeft in dit proefschrift de verbeelding van de werkende mens in de Nederlandse kunst uit de zestiende en zeventiende eeuw tot onderwerp gemaakt. Het resultaat is een zeer originele en interessante studie, waarin kunstgeschiedenis en sociaal-economische geschiedenis met elkaar verbonden worden. Aan een zestal *case studies* over afzonderlijke beroepen gaat een inleidend hoofdstuk vooraf, waarin de ontwikkeling van het denken over arbeid in samenhang met veranderingen in de verbeelding daarvan wordt geschetst. Arbeidzaamheid werd in deze periode meer en meer gezien als een cruciale deugd, dit in samenhang met de verbreiding van het christelijk-humanistisch gedachtegoed. De tegenstelling tussen arbeidzaamheid en ledigheid werd tegelijkertijd een steeds populairder thema in de beeldende kunst. Aanvankelijk sloot de beeldtaal nauw aan bij Bijbelse thema's, zoals de verdrijving uit het paradijs of een werkende Adam. De weergegeven arbeid was als regel landarbeid met een spitende Adam, of met Abel als schaapherder en Kaïn als ploegende boer. In de late zes-